

Мария Спасова

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЗНАЧЕНИЕТО НА **ХРАВЪРЪ**, **ЧРЪТА** И **ПРЪКЛОЖЕННІЕ**
КЪННГЪ В ПРЕПИС ОТ ПРЕСЛАВСКИ ПРЕВОД НА СЛОВАТА НА
 ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ

В старобългарските съчинения има лексеми, чиято семантика все още не е окончателно уточнена. Това са предимно думи от творенията на старобългарските писатели, при които за разлика от преводните съчинения липсва гръцки прототекст. Ако обаче даден превод е направен приблизително по същото време, когато е създадено и оригиналното съчинение, при това в същото книжовно средище, преводът би могъл да бъде сериозен източник при уточняване на неясната семантика на дадена лексема. Наличието пък на два превода на едно и също гръцко съчинение, направени в различно време и в различни средища, дава обилен материал за историческата лексикология при изясняване на семантичния обем и развитието на лексиката. Такъв е случаят със старобългарския и среднобългарския превод на словата на Григорий Богослов. Старобългарският превод е извършен в Преславския книжовен кръг и препис от него се е съхранил в ркп. Син. № 117 (954)¹ (= Ник) и частично (8 слова) в ркп. 674² (= Пръв), а среднобългарският превод цялостно е представен по ркп. № 1494³ (= Урик) и частично (8 слова) също в ркп. № 674. Тези преводи са ценен източник, съдържащ огромно лексикално богатство.

ХРАВЪРЪ

Тайнствеността около личността на Черноризец Храбър все още не е разсеяна напълно дори след сериозното изследване на К. Куев⁴ поради неяснотата в значението на **хравъръ**. К. Куев продължава проучването на семантиката на тази лексема и в "Иван-Александров сборник от 1348 г."⁵. Той основателно търси значението на **хравъръ** в преводите от гръцки⁶, като уточнява, че думата предава гръцките съществителни *στρατιώτης*, *μαχητής* и *πολεμιστής*. В преславския превод на *Oratio XVI* ("Слово за градобитието") **хравъръ** се среща като съответстващо на гръцкото *ὀπλίτης*. В среднобългарския превод на тази част от словото *ὀπλίτης* е преведено с **оржжъннкъ**:

Ник, л. 109 а: ꙗ глѧ трꙋѣгы незнаѣмомъ моегю хравра не въздꙋвижꙋщю на дꙋвнꙋю рать.

Първъ, л. 277 б: ѿ гла трѣбѣ незнаемомъ моего храбра не възвѣщаѣши на дѣвнѣа рѣ.

Урик, л. 372 б: ѿ гласѣ трѣбѣ незнаменанѣо моего орѣжжника не въздвнѣаѣши на дѣвнѣо ратн.

Гръцки текст⁷: καὶ φωνῆ σάλπιγγος ἀσήμῳ τὸν ἐμὸν ὀπλίτην οὐκ εὐειρούση πρὸς τὸν πνευματικὸν πόλεμον.

Освен посочените в изследването на К. Куев примери от паметници⁸, **хравѣръ** със значение *войн* се среща и в Супр⁹, Изб. 1073/76, Георг. Ам., Панд. Ант., Златостр.¹⁰ и др. В Учителното евангелие, преведено от Константин Преславски, се съдържа съществителното **хравѣръ**, към което има съгласувано определение прилагателно име: **самѣпсона прѣкснльна хравѣра** (24б). Сред гръцките съответствия на думата **хравѣръ** не е посочена обаче *ὀπλίτης*. Привличането на богат илюстративен материал от диалектите, топонимията и фолклора в работата на Керемедчиева¹¹ е още едно доказателство към извода на К. Куев, че "на днешен език **хравѣръ** значи *Воин*"¹². Дали трябва обаче **хравѣръ** да се приеме като собствено име, или като своеобразна метафора на монах-войн, е трудно да се отговори еднозначно. По-точно е да се каже, че този монах наистина е воювал с перо срещу много силни врагове, защитавайки по блестящ начин правото на славянството да има своя писменост и култура. А и нека не забравяме, че двама наши владетели от Първото българско царство са приемали монашеството, след което отново са препасвали меч.

чръта

Друга лексема с неясна семантика от **О писменѣхъ** на Черноризец Храбър е **чръта**. Тук няма да се прави преглед на многобройните становища в славистиката при тълкуване на значението на тази дума¹³. Целта е да се потърсят гръцките съответствия на думата в преславския превод на словата на Григорий Богослов. В *Oratio XXXIX* (Слово за Кръщение Христово) има една кратка притча, построена върху антитезна образност "единичност-отрицание-множественост като общо понятие на ново семантично равнище". Именно в този разгърнат християнски символ за постоянството във вярата и упражнението в добродетел е употребена и лексемата **чръта**:

Ник, л. 21 б: понеже ни една лѣстовница веснѣ творит. ни черта една земленѣрнца. ни плѣте едно моранника.

Урик, л. 268 а: ꙗкоже ни една лѣстовница въздоух творит. ни писма едно зем'ледѣлца. ꙗн коравль единъ мворю.

Гр. текст: ἔπερ μηδέ μία χελιδὼν ἕαρ ποιεῖ, μηδέ γραμμὴ μία τὸν γεωμέτρην, ἢ πλοῦς εἰς τὸν θαλάττιον.

Старобългарският книжовник е превел с **чръта** гръцката лексема *γραμμή*, която означава 'черта, линия'. Разбира се, нужно е да се открият и други примери в преводите от гръцки език, но и този единствен случай е основание да направим (макар и не безспорен) извод, че в съчинението на Черноризец Храбър изразът **чрътани** и **рѣзани** е имал значение 'черти'. Цитираният пример обаче заслужава

да се проучи по-подробно като илюстриращ правилен старобългарски превод и грешен среднобългарски. Старобългарският преводач е работил лично с гръцкия текст и е владеел отлично двата езика, докато грешките в среднобългарския превод се дължат на съвместната работа на четец¹⁴ и преводач. Преминването към новото произношение в гръцки довежда до омофони и преводачът, комуто четат гръцки текст, смесва понякога значенията на думите, както е станало в цитирания текст (разбира се, това е свързано и със степента на владеене на гръцкия език от преводача). Думата ἄρ, τό 'пролет' е била заменена с ἀήρ, ὁ 'въздух' поради метатеза на вокалите в съзнанието на преводача, който извършва едновременно две дейности: слухово възприемане и превод на осмисленото възприятие. Съществителното γράμμα, ἡ 'черта, линия' е било заменено с γράμμα, τό 'буква, писание, книга'; πλοῦς, ὁ 'плаване, пътуване по море' с πλοῖον, τό 'кораб, лодка'. При последните две замени причината е лошо владеене на гръцки език. Следващата замяна на θαλάττιον 'опитен в мореплаването, моряк' с θάλαττα, ἡ 'море' вероятно се дължи на изравнено произношение на формите на Асс. Колкото до смесването на γεωμέτρης, ὁ 'земемер; математик' с γεωργός, ὁ 'земеделец, селянин', това няма логично обяснение. "Слово за Кръщение Христово" (Ог. XXXIX) в Пръв представя среднобългарския превод, което означава, че тази хомилия е била преведена преди 1355/60 г., т. е. този превод е предвтимиевски. Съществуват конкретни сведения в ркп. № 19 от Синайския манастир¹⁵, че старецът Йоан е превеждал βίβλος. Възможно е обаче и в скита на Теодосий Търновски да е била преведена, защото в неговото житие от Калист се говори за книжовната дейност, която се е вършила там¹⁶.

Значението на **чрѣта** в анализирания пример подкрепя становището, че славяните са употребявали примитивната знакова система от "черти и резки" преди изнамирането на славянската писменост от Константин Философ. Такъв е изводът и от задълбоченото проучване на В. А. Истрин¹⁷ за произхода на славянската азбука.

прѣложеніе кѣнигъ

Изразът **прѣложеніе кѣнигъ** от **Лѣтописць въ скорѣ**¹⁸ поражда дискусия сред славистите, която все още не е приключена. В преславския превод на словата на Григорий Богослов често се среща **прѣложеніе**, предаващо гръцките μετάθεσις, ἡ 'преместване; пренасяне; промяна, размяна', μεταβολή, ἡ 'обмяна, размяна; промяна, изменение, смяна; преминаване към', μεταστασις, ἡ 'преместване; промяна, изменение, обрат на работите'. Съществителното **прѣложеніе** в среднобългарския превод понякога се заменя с други синоними. Наблюдават се обаче и обратните случаи, когато **прѣложеніе** е употребено в среднобългарския превод, а в старобългарския му съответствува друго съществително.

I. **прѣложеніе** е употребено в старобългарския превод:

Слово за св. Атанасий — Ог. XXI

Ник, л. 187 б: ѿ сего всего претворения ѿ преложения на непостыпаемон неподвжнмо.

Урик, л. 313 б: ѿ сего въсего прѣтвореніе ѿ прѣставленіе въ неподвжное ѿ непоколѣнмо.

Гр.: καὶ τὴν τοῦδε τοῦ παντός μεταποίησιν καὶ μεταθέσιν εἰς τό ἀκίνητον καὶ ἀσάλευτον.

Слово за Рождество Христово — Ог. XXXVIII

Буд¹⁹, л. 156 б: неначааннии же прѣложенни нмнже потрѣвиенѣ вѣтн зловѣ

Ник, л. 9 а: неначаюшнхъ сѧ премѣнѣ нмнже нстертн зовѣ.

Урик, л. 214 б: везнадѣждными прѣложенни ѿ ннже сътрѣитн сѧ зловѣ.

Гр.: ἀνεπίστοις μεταβολαῖς, ὑφ' ὧν ἐκτριβῆναι τὴν κακίαν

Слово за Макаевите — Ог. XV

Ник, л. 136 г: ѿ рѣтвомъ ѿ преложеньемъ ѿ всн тако юдннхъ вѣдѣ прннмемъ

Урик, л. 188 б: ѿ родствомъ ѿ прѣставленіемъ ѿ всн тако едннхъ вѣдѣ прннмемъ

Гр.: καὶ τῇ γενέσει, καὶ τῇ μεταστάσει. καὶ πάντες, ὡς εἰς κινδυνεύσωμεν

Слово за мъченик Киприян — Ог. XXIV

Ник, л. 198 а: ѡце ѿ всн члвцн прѣлагаютъ же сѧ показѣ преложения гавлено.

Урик, л. 197 а: ѡце ѿ всн члцн прѣлагаетъ же сѧ оубо ѿ показаніе ѿврѣженіа свѣтло

Гр.: εἰ καὶ πάντες ἄνθρωποι. μετατίθεται δι' οὖν, καὶ ἐπόδεξις τῆς μεταβολῆς ἐναργῆς

II. прѣложение е употребено в среднобългарския превод:

Слово за Томина неделя — Ог. XLIV

Ник, л. 80 г: ѿ едн чѧ временн многа дѣпаннхъ премѣненье. да престанѣ товѣ печѧ

Урик, л. 172 б: ѿ едннхъ врѣмене часъ, мнвга дѣпаніемъ прѣложеніа. да прѣсѣцдетъ тн печаль.

Гр.: καὶ μία ρόπη καιροῦ, πολλὰς πραγμάτων μεταβολὰς. ἐπικοπτέτω σοι μέριμνα

Слово за Петдесетница — Ог. XLI

Ник, л. 85 а: разумѣваѣ седмты ѿ во внцѣхъ. еноха прѣставленѣ почьствована.

Урик, л. 176 б: помышлѣнѣ седмаго въ прѣврднѣтелехъ ѣноха прѣложеніемъ почьтена.

Гр.: ἐννοῶ μὲν τὸν ἑβδομον ἐν προγονοῖς ἐνώχ, τῇ μεταθέσει τετιμημένον

Слово за св. Атанасий — Ог. XXI

Ник, л. 181 а: зрѧ крадѣ скорѣ прѣлаганыѣ ѿ ѡвргатн сѧ позоратѣ вслѣскын

Урик, л. 307 а: зрѧкъ краджцнн скоростъ прѣложеніа. ѿлн пласатн позврателенъ въсчьскын

Гр.: τὴν ὄψιν κλεπτούσαις τῷ τάχει τῆς μεταθέσεως, ἢ κατορχειῖσθαι τῶν θεατῶν παντοίοις

Слово за нищелюбието — Ог. XIV

Ник, л. 100 б: ѿгда ѿ в' чѣ носѣ прѣмѣненкѣ ѿ вѣтромъ паче ѣ вѣрватн ѿ не стоѣщи ѿ лодн по глѣвннѣ ѿдѣши стопѣ.

Урик, л. 343 а: ѣ же ѿ часа ношж прѣложеноѣ. ѿ вѣтρω паче ѣ вѣрватн не стожшемъ. ѿ коравлѣ по пжннѣ ѿдѣши слѣдѣ

Гр.: ἔστι δ' ὅτε καὶ ὥρας, φέρων μεταβολάς. καὶ αὐραὶς μᾶλλον ἔστι πιστεύειν οὐχ ἰσταμέναις, καὶ νηὸς ποντοπορούσης ἴχνεσι

Ник, л. 101 г: годѣ прѣмѣнѣ. нзмѣнѣ времѣ. лѣтомъ овнходѣ.

Урик, л. 345 б: часѣ прѣмѣненіѣ. прѣложеноѣ врѣмень. лѣтѣ ѿ вѣхѣжденіѣ.

Гр.: ὥρων ἀλλαγάς, μεταβολάς καιρῶν, ἐνιαυτῶν περιόδους.

Съществителното прѣложеноѣ е девербатив и затова е важно да се проучи семантиката на глагола прѣложитн в старобългарския и среднобългарския превод. Обикновено с прѣложитн се превеждат гръцките глаголи μεταποιέω 'права другоѣче, променям, преобразувам', μετατίθημι 'права промени, сменям, премествам, изменям нещо, размествам', μεταβάλλω 'прехвърлям, преобръщам; променям, изменям, сменям', μετεγγράφω 'преправям, иначе вписвам' и μεταφέρω 'сменям, променям, разменям'.

I. прѣложитн се среща в старобългарския превод:

Слово за Пасха — Ор. XLV

Ник, л. 59 г: ѣже во многождѣ въ книгѣ слѣчнвшее сѣ оврѣтхоѣ. ѿ неразумнѣ прѣложена. другѣга нмена в разумнага. ѿ ѿ грѣвѣши в хитрѣшиага.

Урик, л. 1576-158а: ѣже во многождѣ писаніюу ключнвшее сѣ ѿврѣтхоушѣ ѿ неразумнѣхъ прѣтворена нѣкаѣ ѿ нменъ на разумнѣшиа. ѿн ѿ грѣвѣшишѣ на блгоуобразнѣшиа.

Гр.: Ὁπερ δὲ πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς συμβάν εὕρομεν, ἀπο τῶν ἀσαφεστέρων μεταποιηθέντα τινὰ τῶν ὀνομάτων, ἐπὶ τὸ σαφέστερον, ἢ τῶν ἀγροικωτέρων ἐπὶ το εὐσχημονέστερον.

Епитафия на св. Василий Велики — Ор. XLIII

Ник, л. 170 г: ѿ высотѣ словеснѣн наѣчн ѿ настоѣщи ѿстѣпн. ѿ к вѣдѣшии прѣложн (Буд — прѣложн)

Урик, л. 253 а: ѿ високо вѣщаніѣ наѣчн. ѿ ѿ настѣщнхъ прѣсѣлн. ѿ к вѣдѣшии прѣтворн.

Гр.: καὶ ὑψηγο ρίαν ἐδίδαξε, καὶ τῶν παρόντων ἀпанέστησε, καὶ πρὸς τα μέλλοντα μετεσκεύασεν

Слово за нищелюбието — Ор. XIV

Ник, л. 101 а: ѿ того едногѣ мѣста прѣложѣ. такоже помыслиѣ кто

Урик, л. 345 а: тѣчѣѣ ѿ оногѣ мѣста прѣставлѣж тако възвнѣпѣоуѣтъ кто

Гр.: ἐξ ἐκείνου μόνου τοῦ τόπου μετατιθεῖς, ὡς ἂν οἶθηίη τις

II. прѣложитн е употребено в среднобългарския превод:

Епитафия на св. Василий Велики — Ор. XLIII

Ник, л. 149 б: но гавѣ оуѣже ѿвнажаемо. вnezапѣ прѣмѣннѣ въ коемѣже оуѣдарнхъ

Урик, л. 149 б: нж гасно оуѣже овнажаемо въвnezаапж прѣложнѣвъ окръмж же оуѣдарнхъ

Гр.: ἀλλὰ σαφῶς ἤδη παραγυμνούμενον ἐξαίφνης μεταβαλὼν, πρῦμναν τε ἐκρουσάμην

Слово за Кръщение Христово — Ог. XL

Ник, л. 46 б: аще ли еси ннако написа или такоже мое слово проси. ходи да са препишешн. азъ томѹ не грѣв писанинкъ

Урик, л. 259 б: аще ли ннако написано е^ѣ ли или тако мое нвстасзет^ѣ слово, гради н прѣложн са. азъ сн не оставяь доврѣнсець

Гр.: Ἐι μὲν ἄλλως ἐγγεγραφα ἢ ὕς ὁ ἐμός ἀπαιτεῖ λόγος, δεῦρο, καὶ μετεγγεγράφητι. Ἐγὼ τούτων οὐκ ἀφύης καλλιγράφος

Слово за св. Атанасий — Ог. XXI

Ник, л. 190 а: юже въ словесехъ обратѣ испытанна на нравъ добръ преведъ

Урик, л. 317 а: таже въ саввесехъ ωбращенїа н плетенїа на нравъ прѣложнвъ

Гр.: τὰς ἐν τοῖς λόγοις στροφὰς καὶ πλοκάς ἐπὶ τὸν τρόπον μετενεγκῶν.

Втората съставка на израза, съществителното **КЪННГА**, се среща често както в старобългарския, така и в среднобългарския превод на словата на Григорий Богослов. Обикновено с **къннга** се превеждат гръцките лексеми **γραφή**, ἢ 'писание, съчинение; писмо; Св. писание'; **γράμμα**, τό 'буква; писмо, документ; писание, съчинение; Св. писание'; **βιβλος**, ἢ 'книга, съчинение; писмо'. Срещу старобългарския превод с **къннга** в среднобългарски най-често стои **писаннѣ**, по-рядко — **писма**. Само гръцката лексема **βιβλος**, ἢ е преведена с **къннга**.

Слово за Пасха — Ог. XLV

Ник, л. 59 г: еже во многажды въ кннгѣ слычнвшее са ωбрѣтохѣ (Буд, л. 335 г)

Урик, л. 157 б — 158 а: еже во многажди писаниюу кличнвшее са ωбрѣтωхωнъ

Гр.: Ὅπερ δε πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς συμβάν εὔρομεν

Епитафия на св. Василий Велики — Ог. XLIII

Ник, л. 163 в: развѣ аще сн тревѣиши власѣннѣ портъ н кннгъ мало (Буд, л. 66 в) в ннхже юсть ннѣ все жнтѣ

Урик, л. 243 б: развѣ аще сн трѣвогешн власѣннх ми ржвнцѣ н кннгъ мало въ ннхже въсе ннѣ жнтнѣ

Гр.: πλὴν εἰ τούτων χρήσεις τῷ τρυχίνων μου ῥακίων, καὶ βιβλίων ὀλίγων, ἐν οἷς ὁ πᾶς ἐμοί βίος

Ник, л. 165 а (Буд, л. 68 а): ωтгдѣ кннгты ωгнаннѣо

Урик, л. 245 б: тамо писаниѣ нзгнаннѣс

Гр.: Ἐκεῖθεν τό **γράμμα** τῆς ἐξορίας

Слово за Кръщение Христово — Ог. XL

Ник, л. 38 в: тако во кннгн наричию годннѣ ѡнѣ (Буд, л. 126 б)

Урик, л. 287 б: снѣ во писаниѣ наричетъ врѣмѣ ѡно

Гр.: οὕτω γὰρ ἡ Γραφή καλεῖ τὸν καιρόν ἐκεῖνον

Слово за св. Атанасий — Ог. XXI

Ник, л. 186 в: еже в нашѣ неповѣднѣи нанмножаншии приаша мѣслью не падше кннгамн же приише

Урик, л. 312 б: еже оубо ѡ нашнхъ неповѣднмихъ мнѡжаншии пострѣша мѣслиѡ оубо не падше, писан'мн же прѣведешии выише

Гр.: "Ὁ δὴ καὶ ἡμῶν τῶν ἀηττήτων οἱ πλεῖστοι πεπόνθασι, διανοία μὲν οὐ πεσόντες, γράμματι δὲ παραχθέντες

Слово за Петдесетница — Ог. XLI

Ник, л. 83 а (Буд, л. 356 в): празднуѣ же ѡ жидовнѣ по кннга

Урик, л. 175 а: прѣноуѣт ѡ жидовинѣ, нж по писмению

Гр.: 'Ἐορτάζει καὶ Ἰουδαῖος, ἀλλὰ κατὰ τὸ γράμμα

Семантиката на лексемите прѣложеннѣ и кѣннга в посочените примери на превод от грѣцки дава основание да се направи изводът, че изразът прѣложеннѣ кѣннга най-вероятно означава 'превод на писанията, т. е. творенията, съчиненията', а не 'смяна на азбуките'. С такова значение е употребен този израз и в Пролога на Йоан Екзарх към превода на "Богословие"²⁰: нже юсть и прѣложнѣ. кннгы снѣ 'който преведе тези творения (съчинения)'. По-надолу обаче навсякъде кннгы е заменена със сѣказаннѣ. В твърдението на Йоан Екзарх, че мѣногашѣдѣ, хотѣвѣ окоуцитѣ. оучнтельската сѣказаннѣ готѡва прѣложитнѣ²¹, значението на сѣказаннѣ е 'тълкувания'. Необходимо е обаче да се проучи и семантиката на сѣказаннѣ, което се среща и със значение 'творение, съчинение, писание'.

Лексикалното проучване на старобългарските преводи по запазени късни преписи доскоро се отхвърляше категорично, като се абсолютизираше промяната на прототекста при преписване. Ръкопис Син. № 117 е доказателство, че това е грешна теза. В единия от цитираните примери от "Слово за св. Атанасий" (л. 186 в) се съдържа една безспорна и вероятно ранна употреба на аналитична форма за степенуване с най-, поставено пред синтетичната форма множаншии, предаващо грѣцкото οἱ πλεῖστοι. В ръкописа са представени онези фонетични особености, които са характерни за преславските текстове²². Пълното изследване на този интересен ръкопис ще даде конкретни езикови факти, свързани с развитието на книжовния и старобългарски език и с преводното дело на преславските книжовници.

Езиковото проучване на преводната ни книжнина ще осветли неясните места от съчиненията на старобългарските писатели, които имат различно тълкуване поради неуточнена семантика. Това се отнася преди всичко за цикъла съчинения за Кирил и Методий, както и за творбите с неустановено авторство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ркп. Син. № 117 (954), ГИМ, XIV в. Съдържа старобългарския превод на 16 слова на Григорий Богослов, към които по-късно е добавен преводът на тълкуванията на Никита Иракийски.

² Ркп. № 674, НБ "Св. св. Кирил и Методий", 1355/60 г. Съдържа 16 хомилии на Григорий Богослов (8 в старобългарски превод и 8 в среднобългарски). Писан от книжовника Пръвослав за логотета Мита от Търново.

³ Ркп. № 1494, ЦГАДА, 1413 г., автограф на Гавриил Урик. Съдържа среднобългарския превод на 16 хомилии от Григорий Богослов.

⁴ К. Куев. Черноризец Храбър. С., 1967.

⁵ К. Куев. Иван-Александров сборник от 1348 г. С., 1981.

⁶ Пак там, с. 187—190.

⁷ Всички гръцки текстове към примерите в работата се дават по **J. Migne**. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Т. XXXV, XXXVI.

⁸ К. Куев. Иван-Александров сборник, с. 183—185.

⁹ К. Н. Meyer. *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*. Verlag J. J. Augustin, Glückstadt und Hamburg, 1935, s. 280.

¹⁰ И. И. Срезневский. Словарь древнерусского языка. Репринтно издание. Т. III, 1989, с. 1394.

¹¹ С. Керемедчиева. За народното значение на думата ХРАБЪР. — *Palaeobulgarica*, XVI (1992), № 3, с. 87—90.

¹² К. Куев. Черноризец Храбър, с. 42; Иван-Александров сборник, с. 196.

¹³ Подробна библиография по въпроса в: Л. Грашева. Стара българска литература. Ораторска проза. Т. 2, С., 1982, с. 302—307.

¹⁴ Е. Hansack. *Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung*. 1. Band. Jal-Verlag. Würzburg, 1975, s. 20.

¹⁵ Й. Иванов. Български старини из Македония. Фототипно издание. С., 1970, с. 274—275.

¹⁶ Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. — В: Стара българска литература. Т. 4. Житиенписни творби. С., 1986, с. 451—452.

¹⁷ В. А. Истрин. Каква азбука была разработана Кириллом (Константином) и откуда появилась вторая славянская азбука. — В: 1100 лет славянской азбуки. М., 1988, с. 156.

¹⁸ Е. Георгиев. Нашето АЗЪ — БУКИ — ВЕДИ. С., 1981, с. 96.

¹⁹ А. Будилович. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб, 1875.

²⁰ П. Диневков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 67.

²¹ Пак там, с. 69.

²² Кр. Костова. Преславските текстове и проблемите на българската историческа диалектология. — *Palaeobulgarica*, XVI (1992), № 3, с. 19.